

The Role of The Facebook in The Realization of The Crime of Incitement to Genocide (Study of Civil War in Myanmar)

*Mohammad Hasan Maldar*¹, Seyyed Mahdi Seyedzadeh Sani²*

1. Ph.D. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: Mohammadhasan.maldar@mail.um.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: seidzadeh@um.ac.ir

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2021.292943.1694

Received:
11 May 2021

Accepted:
30 August 2021

Published:
10 June 2023

A B S T R A C T

One of the basic components of the contemporary world with a significant impact on human life, such as role-playing in inciting citizens to commit a crime, is the media. Therefore; the present study explains the role of Facebook in committing the crime of inciting genocide in the Myanmar civil war. Findings show that in Myanmar's civil war, pro-government militias used Facebook to directly perpetrate genocidal Buddhism by committing genocide against Muslims, using Facebook to directly influence public opinion and to alienate the taste of a violent society (an interaction between the media and citizens). They provoked the Rohingya. Therefore, the role of Facebook in inciting genocide in Myanmar is obvious; however, it is not possible for Facebook to be tried as an independent entity in international criminal courts. Just as the charges against legal entities

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

such as the Millennium Free Radio and Television Station were not heard in the Court of Appeals, despite their direct influence in inciting genocide in the Rwandan Civil War; Because the purpose of the authorities dealing with international criminal law is to try natural persons. However, the impossibility of punishing legal persons in these authorities does not negate the possibility of domestic courts prosecuting the crimes of the persons in question.

Keywords: Genocide, Rwanda, Myanmar, Media, Facebook.

Funding: The authors received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohammad Hasan Maldar: Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Seyyed Mahdi Seyyedzadeh Sani: Conceptualization, Methodology Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision, Project Administration.

Competing interests: The authors declare that They have no competing interests.

Citation:

Maldar, Mohammad Hasan & Seyyed Mahdi Seyyedzadeh Sani. "The Role of The Facebook in The Realization of The Crime of Incitement to Genocide (Study of Civil War in Myanmar)" *Journal of Legal Research* 22, no. 53 (June 10, 2023): 279-304.

Extended Abstract

Mass media, as one of the main features of the information age, has become an important and integral part of human life today. The present age is an age in which the media plays an important role in shaping and directing public opinion at various national and international levels. The emergence of new media such as social networks such as Facebook, by placing a wide range of socio-political actors and activists in a borderless space, on the one hand a means to propagate and disseminate the ideas of various people and on the other hand an important source in providing Socio-political awareness is also a key factor in providing a platform for rulers and people to influence each other at the national and international levels. According to this; Attention to the means of communication nowadays, more than ever, individuals and legal entities are paying attention to achieve various goals. Of course, the media in the current situation plays two important roles, one is positive and the other is negative. The dimension of media effects that facilitate human life in various fields such as increasing the exchange of information and speeding up communication is its positive dimension, and the use of media in a way contrary to moral and human values can be considered its negative dimension.

Of course, in relation to the influence of the media on the thoughts of the audience, one can consider an interaction. That is, despite accepting the role of the media, we should not neglect the prevailing atmosphere in society and the militancy and militancy of the people in shaping the way the media deals with issues. A recent term known as the "media audience relations" theory; Instead of news, it emphasizes the audience. This approach considers the audience as active rather than passive people who use the concept and content of the media; not people who are simply influenced by the media. In other words, the audience makes an informed and motivated choice based on various criteria. In this approach, unlike most communication research that focuses on the effects of the media on the audience's thoughts, the focus is on how people treat the media. In this theory, citizens are not only static people but also active activists who direct the media to their favorite topics.

A function achieved in the Myanmar Civil War. In Myanmar's civil war, pro-government militias used militancy to incite militant Buddhists to commit genocide against Rohingya Muslims, using Facebook directly to influence public opinion and to seize the tastes of a violent society (an interaction between the media and citizens). For example, government-affiliated individuals have uttered numerous hate speeches on social networks with millions of members around the world, such as Facebook, in order to appease citizens and satisfy their desire for violence, as well as to incite ethnic groups. They broadcast on the radio.

Accordingly, there are fundamental questions in relation to the present issue. For example; given the circumstances of the crime of incitement to genocide, is it possible for the crime to occur through media such as Facebook? In addition, if Facebook proves its role in inciting genocide and the possibility of committing the crime in question through it, does the International Criminal Court have the capacity to establish criminal liability for media outlets such as Facebook as an independent entity?

According to the research findings, it is possible to fulfill the two constraints of "direct" and "Public", which are the elements of the crime of incitement to genocide, through the media, including radio, television, Facebook, and so on. The positive of the previous claim is the attention paid to the unique features of the media. Speaking through a Facebook account, for example, is as direct as inciting a physical presence and giving a speech in front of a large crowd to incite them to commit genocide. Just as uploading videos and pictures to a Facebook account to incite genocide can be as direct as committing a crime by being present in public. Therefore, as the International Criminal Court points out in the Akayesu case; The means of inciting genocide is not important, but the realization of the last two constraints, which can be done in any way.

The crime of genocide; First, the need to intensify the criminal liability of those who committed the crime of inciting genocide through Facebook. The former claims the public trust in the media and the news published by them; especially when, like Myanmar's civil war, this information is leaked by government affiliates. The issue is mentioned in the Ruggiu case in the Rwanda International Criminal Court as one of the aggravated qualities. Of course, the point we missed in the eyes of the judges of the court was the lack of attention to Ruggiu's job. In other words, the judges of the Court treated Rogio as a fanatical Hutu who also happened to be a member of the media, not as a powerful Hutu (media employee) who abused his position. The objection is hoped to be resolved by the international criminal authorities when the Myanmar Civil War case is handed down.

The second case; It is impossible to determine criminal responsibility based on the existing rules and regulations for "Facebook". Just as the Rwandan International Criminal Court did not impose a penalty on Mill Colin Free Radio, one of its policymakers. The reason for this should be considered in the most important goal of international criminal authorities, namely the trial of individuals. However, according to the provisions of the Statute of the International Criminal Courts, the non-imposition of criminal liability on legal persons does not prevent them from being tried by domestic courts.

نقش فیس‌بوک در تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی (مطالعه جنگ داخلی کشور میانمار)

محمدحسن مالدار^{۱*}، سیدمهدی سیدزاده ثانی^۲

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

* نویسنده مسئول: Email: Mohammadhasan.maldar@mail.um.ac.ir

۲. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
Email: seidzadeh@um.ac.ir

چکیده:

یکی از مؤلفه‌های اساسی جهان معاصر با اثربخشی قابل ملاحظه بر زندگی شهروندان، مانند نقش‌آفرینی در تحریک آنها به ارتکاب جرم، رسانه است. از این رو پژوهش حاضر به تبیین نقش فیس‌بوک به مثابه یکی از رسانه‌های نوین در تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی در جنگ داخلی کشور میانمار پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که در جنگ داخلی میانمار نظامیان وابسته به حکومت با استفاده از فیس‌بوک، با تأثیر مستقیم بر افکار عمومی و نیز جهت گرفتن از ذائقه جامعه خشونت‌طلب (وجود یک تعامل بین رسانه‌ها و شهروندان)، بوداییان ستیزه‌جو را به ارتکاب نسل‌زدایی علیه مسلمانان روینگیایی تحریک کردند. لذا، نقش فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی در میانمار مسلم است؛ چراکه تحقق دو قید «مستقیم» و «آشکارا» (شروط لازم برای تشکیل جرم یادشده) از طریق رسانه نیز امکان‌پذیر است. با این حال، امکان محاکمه فیس‌بوک به مثابه شخصیتی مستقل از گردانندگان آن در محاکم رسیدگی‌کننده کیفری

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0 منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌کده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2021.292943.1694

تاریخ دریافت:

۲۱ اردیبهشت ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۸ شهریور ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۲۰ خرداد ۱۴۰۲

بین‌المللی وجود ندارد. همان‌طور که به اتهامات اشخاص حقوقی مانند ایستگاه رادیویی «رادیو و تلویزیون آزاد میل کولین» با وجود تأثیر مستقیم آنها در تحریک به نسل‌زدایی در جنگ داخلی رواندا، در دیوان مربوطه رسیدگی صورت نگرفت؛ زیرا هدف مراجع رسیدگی‌کننده در حقوق کیفری بین‌الملل، محاکمه اشخاص حقیقی است. با این حال، عدم امکان مجازات اشخاص حقوقی در مراجع مزبور، نافی امکان رسیدگی دادگاه‌های داخلی به جرایم اشخاص مورد بحث نیست.

کلیدواژه‌ها:

نسل‌زدایی، رواندا، میانمار، رسانه، فیس‌بوک.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محمد حسن مالدار: نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تحقیق و بررسی، منابع. سید مهدی سیدزاده ثانی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، نظارت، مدیریت پروژه، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

مالدار، محمدحسن و سیدمهدی سیدزاده ثانی «نقش فیس‌بوک در تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی (مطالعه جنگ داخلی کشور میانمار)». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۲، ش. ۵۳ (۲۰ خرداد ۱۴۰۲): ۲۷۹-۳۰۴.

مقدمه

رسانه‌های جمعی به عنوان یکی از مشخصه‌های اصلی عصر اطلاعات، به قسمت مهم و جدایی‌ناپذیر از زندگی انسان امروزی تبدیل شده‌اند. عصر کنونی، عصری است که در آن رسانه، نقشی مهم در شکل‌گیری و جهت‌دهی به افکار عمومی در سطوح مختلف ملی و بین‌المللی ایفا می‌کند. ظهور رسانه‌های نوین مانند شبکه‌های اجتماعی همچون فیس‌بوک با جای دادن طیف وسیعی از بازیگران و کنشگران سیاسی - اجتماعی در فضایی بدون مرز، از یک سو وسیله‌ای برای تبلیغ و اشاعه‌اندیشه‌های افراد گوناگون و از سوی دیگر سرچشمه‌ای مهم در ارائه آگاهی‌های سیاسی - اجتماعی و نیز عامل اساسی فراهم‌سازی بستر تأثیرپذیری حاکمین و مردم از یکدیگر در سطح ملی و بین‌المللی به شمار می‌روند.^۱ بر این اساس؛ التفات به وسایل ارتباط در حال حاضر، بیش از گذشته مورد توجه اشخاص حقیقی و حقوقی در جهت نیل به اهداف گوناگون قرار گرفته‌اند.^۲ البته اهداف مذکور در همه حال مفید و در راستای تعالی و رشد جامعه نیست بلکه گاهی می‌تواند شوم و مذموم باشد. به بیان دیگر؛ رسانه در وضعیت فعلی، دو نقش مهم را ایفا می‌کند که یکی مثبت و دیگری منفی است. آن بُعد از تأثیرات رسانه که موجب تسهیل زندگی انسان‌ها در زمینه‌های گوناگون مانند افزایش تبادل اطلاعات و تسریع در ارتباطات می‌شود، بُعد مثبت آن است و بهره‌برداری از رسانه در مسیر خلاف ارزش‌های اخلاقی و انسانی، می‌تواند بُعد منفی آن قلمداد شود.^۳ برای مثال؛ رسانه می‌تواند در یک فرآیند مشخص، با خلط بین واقعیت و غیر واقعیت و نیز با به‌کارگیری کلماتی مانند شیطان، شرور، دشمن و یا القابی نظیر آنها برخی از افراد و یا گروه‌های جامعه را از دیگران غربال کرده و حتی با برچسب‌زنی مردم را بر انجام بزه علیه آنها تحریک و ترغیب نماید. افزون بر این، برخی از اقلیت‌ها را با القابی زشت صدا زده و نگاه اکثریت جامعه را نسبت به آنها تغییر دهد. همچنین قادر است با طراحی یک سناریوی از پیش طراحی شده، علت جرم و جنایات را به گروه‌هایی خاص از جامعه ربط بدهد و یا با تصویرسازی، آنها را یکی از

۱. احمد سادات، «تعامل کانال تلویزیونی العالم با مخاطبان از طریق فیس‌بوک»، مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۲(۶) (۱۳۹۵)، ۲۶.

۲. عباس بزرگزاده و خدارحم محمدپور، «اصول و مبنای حاکم بر تبلیغات رسانه‌ای از منظر حقوق بین‌الملل»، فصلنامه تازه‌های حقوقیو مجله حقوقی ۱(۱) (۱۳۹۵)، ۱.

۳. علی آدمی و سیداحمد نکویی، «نقش و جایگاه رسانه در راهبرد گروه‌های سلفی جهادی و تأثیر آن بر خاورمیانه»، مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۴(۱۳) (۱۳۹۷)، ۲۹۷.

دلایل اصلی تقلیل امنیت در جامعه معرفی کرده و موجب شعله‌ور شدن آتش جنگ شود.^۴ مصداق سخن اخیر، سوء استفاده دولتمردان یا افراد وابسته به حکومت از فیس‌بوک در جنگ‌های داخلی میانمار در چند سال گذشته است. برای مثال اسناد و مدارک موجود حاکی از آن است که افراد و گروه‌های وابسته به حاکمیت، از اصطلاحات تحقیرآمیز مانند «بنگالی»، «کالارها» و... علیه مسلمانان و حامیان ایشان استفاده کرده‌اند.^۵

البته مرور تاریخ حاکی از آن است که در دههٔ آخر قرن بیستم، در رواندا نیز هتوهای صاحب قدرت با استفاده از رسانه از جمله رادیو، دیگر هتوها را تحریک به نسل‌زدایی علیه اقلیت قومی توتسی کردند. کارکرد و نقش «رادیو تلویزیون آزاد میل کولین»^۶ در وقوع جنایات بین‌المللی در رواندا به قدری فراگیر بود که «دس فورگز»^۷ از نویسندگان شهیر حقوق بین‌الملل، ایستگاه رادیویی مزبور را «صدای نسل‌زدایی» توصیف کرد. همچنین ژنرال «رومنو دالایر»^۸، رئیس نیروهای صلح سازمان ملل در رواندا در سال‌های ۱۹۹۳ و ۱۹۹۴، آن را «وسیله‌ای مستقیم در ترویج نسل‌زدایی» نامید. برخی نیز از آن به «رادیو وسیله مرگ»^۹، «موسیقی متن نسل‌زدایی»^{۱۰} تعبیر کرده‌اند. این تأثیرپذیری به اندازه‌ای عمومیت یافته بود که به روایتی، در طول جنگ داخلی رواندا، در یک دست مردم رادیو و در دست دیگرشان آلت قتاله مانند شمشیر بوده است.^{۱۱} بر این اساس تودهٔ مردم به واسطهٔ تحریک‌های منتشره از این ایستگاه، دست به قتل عام نیم میلیون تا یک میلیون توتسی بردند.^{۱۲}

با این حال؛ در رابطه با تأثیر رسانه بر افکار مخاطبین می‌توان قائل به یک تعامل بود. یعنی، با وجود پذیرش نقش فیس‌بوک و رادیو در شعله‌ور شدن آتش دو جنگ اخیر، اما نباید از جو حاکم بر جامعه و ستیزه‌جویی و ستیزه‌گری مردم نیز در شکل‌دهی به نحوهٔ برخورد رسانه‌ها با موضوعات، غافل ماند.

4. Chris Greer, *Crime and Media: Understanding the Connections, Criminology* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 21

5. Forum-Asia, "Pervasive Hate Speech and the Role of Facebook in Myanmar", 2020, <https://www.forum-asia.org/uploads/wp/2020/11/Pervasive-Hate-Speech-and-the-Role-of-Facebook-in-Myanmar.pdf>, 5

6. Radio Télévision des Milles Collines (RTLM)

7. Des Forges

8. Roméo Dallaire

9. death by radio

10. the soundtrack to genocide

11. Richard A. Wilson, "Inciting Genocide with Words", *Michigan Journal of International Law* 36(2) (2015), 278

12. Philip Verwimp, "Machetes and Firearms: the Organisation of Massacres in Rwanda", *Journal of Peace Research* 43(1) (2006), 9.

سخن اخیر که به نظریه «روابط مخاطب رسانه‌ها» شهرت دارد؛ به جای خبر، بر مخاطب تأکید می‌کند. این رویکرد مخاطبان را افرادی فعال و نه منفعل تلقی می‌کند که از مفهوم و محتوای رسانه استفاده می‌کنند؛ نه افرادی که صرفاً تحت تأثیر رسانه گام برمی‌دارند. به دیگر بیان، مخاطب بر اساس ملاک‌ها و ضوابط گوناگون، دست به انتخابی آگاهانه و انگیزه‌دار می‌برد.^{۱۳} در این رویکرد، برخلاف بیشتر پژوهش‌های ارتباطی که معطوف بر آثار رسانه بر افکار مخاطب است، بر این مسأله تمرکز شده است که مردم با رسانه‌ها چه رفتاری می‌کنند. در این نظریه شهروندان نه تنها افرادی ایستا بلکه کنشگرانی فعال هستند که رسانه‌ها را به سمت موضوعات مورد علاقه خویش سوق می‌دهند.^{۱۴} بدین صورت که شهروندان جامعه رژیم مصرف رسانه‌ای خویش را تنظیم کرده و تمایلات آنها بر جهت‌دهی به پوشش رسانه‌ای تأثیر مستقیم می‌گذارند. در یک جامعه رنج‌گریز، رسانه‌ها اغلب در پی پوشش اخبار و وقایع تهی از خشونت هستند لکن در اجتماعی که بیشتر شهروندان آن خشونت طلب هستند و یا در حال جنگ می‌باشند، رسانه‌ها و اصحاب آن در جهت ارضای این میل و خواست عمومی گام می‌نهند.

در جنگ داخلی میانمار، تعامل میان رسانه و جامعه برقرار بود. افراد وابسته به دولت با توجه به مذاق شهروندان و ارضای میل خشونت‌طلبی آنها و نیز برای تحریک گروه‌های قومی، سخنان نفرت‌انگیز متعددی را از شبکه‌های اجتماعی با میلیون‌ها عضو در سرتاسر جهان مانند فیس‌بوک با عمومیت به مراتب بیشتر از رادیو، منتشر کردند. برای نمونه یکی از افراد وابسته به ارتش میانمار با سوء استفاده از جو ملتهب حاکم بر جامعه، در حساب کاربری خود در سال ۲۰۱۳ اعلام کرد که ما (بودایی‌ها) باید با مسلمانان رفتاری به مانند رفتار هیتلر با یهودیان انجام دهیم.^{۱۵} شبیه‌گفته‌های اخیر در فیس‌بوک بسیار مشاهده شده است. به گونه‌ای که به ادعای برخی در هر هفته به طور میانگین ۶۶ هزار مطلب و در هر ماه ۲۸۸ هزار مطلب نفرت برانگیز، در فیس‌بوک انتشار می‌یافت.^{۱۶} تبعات چنین اقداماتی قتل عام هزاران مسلمان در میانمار و آوارگی و کوچ هفتصد هزار مسلمان به کشورهای همسایه مانند بنگلادش

۱۳. استیفن لیتل جان، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه مرتضی نوربخش و سیداکبر میرحسینی (تهران: جنگل، ۱۳۸۴)، ۷۶۳.

۱۴. مک کوایل دنیس، نظریه ارتباطات جمعی، ترجمه پرویز اجالالی (تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۵)، ۴۱۵-۴۱۶.

15. Steve Stecklow, Why Facebook is losing the war on hate speech in Myanmar, Reuters, 15, August, 2018, <https://www.reuters.com/investigates/special-report/myanmar-facebook-hate>.

۱۶. میثم لطفی، «سازمان ملل با بررسی‌های خود اعلام کرد: فیس‌بوک مهمترین عامل نسل‌زدایی مسلمانان میانمار»، تارنمای خبری ایران‌آنلاین، در دسترس در تاریخ ۲۴، اسفند، ۱۳۹۶، <http://www.ion.ir/news.۳۳۸۶۸۵>.

بود.^{۱۷} همچنان که به گزارش کمیته مستقل حقیقت‌یاب در میانمار اطلاعات غلط دولت و کمپین‌های نفرت در فیس‌بوک منجر به کشتار، تجاوز، ترور و کار اجباری هزاران نفر شد.^{۱۸} بر این اساس، در رابطه با موضوع حاضر سؤالات اساسی مطرح است. برای نمونه؛ با در نظرگیری شرایط تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی آیا امکان وقوع بزه مزبور از طریق رسانه‌ای همچون فیس‌بوک وجود دارد؟ به‌علاوه، در صورت اثبات نقش فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی و نیز امکان تحقق جرم مورد بحث از طریق مزبور، آیا دیوان کیفری بین‌المللی ظرفیت تعیین مسؤولیت کیفری برای رسانه‌هایی مانند فیس‌بوک به عنوان شخصیتی مستقل از گردانندگان آن را دارد؟

پژوهش حاضر در راستای حل پرسش‌های مزبور و نظیر آنها در چهار بخش به رشته تحریر درآمده است. در بخش نخست؛ «شرایط و ضوابط حقوقی تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی از طریق فیس‌بوک»؛ با تفسیر دوقید «مستقیم»^{۱۹} و «آشکارا»^{۲۰} بحث شده است. پس از آن؛ با بررسی ویژگی‌های رسانه‌ها، به امکان وقوع بزه تحریک به نسل‌زدایی از طریق فیس‌بوک، پرداخته شده است. سپس، در بخش دوم؛ با عنوان «فیس‌بوک بزه‌کار»، نقش، اهمیت و عملکرد فیس‌بوک به طور خاص در جرم تحریک به نسل‌زدایی در جنگ داخلی میانمار بررسی شده است. در بخش سوم؛ «تشدید کیفر سوء استفاده‌کنندگان از فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی» به بحث گذاشته شده است؛ زیرا رسانه‌ها و اخبار منتشرشده از آن از پذیرش عمومی برخوردار بوده و افراد جامعه اغلب به آنها اعتماد م‌کنند، لذا سوء استفاده از آنها در جهت نیل به اهداف پلید باید با سرزنش و کیفر شدیدتری همراه باشد. در بخش آخر، با عنوان «ظرفیت‌سنجی حقوق کیفری بین‌المللی در تعیین مسؤولیت کیفری برای فیس‌بوک» نگارندگان به دنبال بررسی امکان وضع مسؤولیت کیفری و متعاقب آن تعیین کیفر برای رسانه‌ای مانند فیس‌بوک در نسل‌زدایی میانمار به عنوان شخصیتی مستقل از اصحاب آن در محاکم مذکور هستند.

۱ - شرایط و ضوابط حقوقی تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی از طریق فیس‌بوک

در حقوق کیفری بین‌المللی، تحریک به ارتکاب جنایات بین‌المللی علی‌الاصول جرم نیست. همچنین ارتکاب جنایات بین‌المللی به هر شیوه‌ای (مباشرت، معاونت و مسؤولیت مجرمانه مشترک) اغلب منوط

17. Ronan Lee, "Extreme Speech in Myanmar: The Role of State Media in the Rohingya Forced Migration Crisis", *International Journal of Communication* 13 (2019), 3224

18. Human Rights Council, Rep. of the Indep. Int'l Fact-Finding Mission on Myan., U.N. Doc. A/HRC/39/64, (2018) [hereinafter Report].

19. Direct

20. Public

به تحقق آن جنایت است. برای مثال فرد را در صورتی می‌توان مباشر در جنایت علیه بشریت دانست که آن فعل مجرمانه لزوماً به وقوع بپیوندد؛ لذا غالب جنایات بین‌المللی مقید هستند. با این حال؛ آثار مهلک و جبران‌ناپذیر بزه نسل‌زدایی با آشکال گوناگون مانند قتل عام، ایراد صدمه شدید جسمانی و روانی بر اعضای گروه و نظیر اینها، کنشگران جامعه بین‌الملل را بر این داشته است که صرف تحریک به آن را چنانچه مستقیم و آشکارا انجام گیرد، بدون توجه به تحقق نتیجه، با مجازات جرم تام نسل‌زدایی برابر بدانند. یکی از مستندات این ادعا ماده ۲ (۳) (ج) اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی رواندا است. قبل از آنکه ارتکاب این جرم از طریق فیس‌بوک امکان‌سنجی شود، می‌بایست دو قید «مستقیم» و «آشکارا» در تحریک به نسل‌زدایی بازشناسی شود.

دیوان کیفری بین‌المللی رواندا در اثنای رسیدگی به پرونده «آکایسو»^{۲۱} که یک افسر نظامی با اتهام نسل‌زدایی و نیز تحریک به آن بود، این دو قید را تبیین کرده است. طبق نظر دیوان، تعریف و تبیین مؤلفه «مستقیم»، آسان نبوده و با پیچیدگی همراه است. لذا برای تحقق مؤلفه «مستقیم» نخست باید به بستر زمانی و مکانی آن توجه شود. به طوری که ممکن است لحن و یا کلماتی که در منطقه‌ای «مستقیم» تلقی می‌شوند، جای دیگر مصداق «مستقیم» به حساب نیایند. مثلاً در منطقه‌ای عبارت «اگر فلان کاری را انجام ندهی، تنبیه می‌شوی» مصداق امر مستقیم به انجام آن عمل باشد اما در جای دیگر قید مستقیم از آن برداشت نشود. همچنین از نقطه نظر دیوان، لزوماً نایستی تحریک توسط گوینده واضح و علنی باشد؛ زیرا بعضی از افراد با نبوغ و توانایی لسانی به طور غیرمستقیم و در لفافه، افراد را تحریک به نسل‌زدایی می‌کنند؛ که گاهی اثربخشی آن به مراتب بیشتر از تحریک مستقیم است. پس این جمله که «آنهایی که از انجام فلان کار سر باز می‌زنند، فردا را خواهند دید» می‌تواند این برداشت را به دست بدهد که «اگر فلان امری را انجام ندهید، کشته خواهید شد». پس تحریک می‌تواند به طور ضمنی ولی با کارکرد تحریک مستقیم به ارتکاب نسل‌زدایی باشد. بر این اساس دادگاه در پرونده آکایسو به درستی به این نکته اشاره می‌کند که تحریک غیرمستقیم با تبعات مستقیم مانع مسؤولیت کیفری نیست.^{۲۲}

دومین قید لازم برای وقوع بزه مورد بحث، تحقق آن به طور «آشکارا» است. در پرونده آکایسو، دیوان، از «آشکارا» به «صحبت با صدای بلند در مکانی عمومی»، تعبیر کرد.^{۲۳} در این راستا، کمیسیون حقوق بین‌الملل تحریکی را «آشکارا» دانست که مرتکب مستقیماً افراد حاضر در یک مکان عمومی را

21. Akayesu

22. Akayesu, para 557

23. Akayesu, para 556

تحریک کند؛ لکن از نظر کمیسیون، وسیله ارتكابی و حضور شخص در آن مکان اهمیتی ندارد. بنابراین تحریک آشکارای افراد از طریق وسایل ارتباط جمعی مانند رادیو، تلویزیون و شبکه‌های اجتماعی متصور است. دیدگاه اخیر توسط دیوان، در پرونده موسوم به «رسانه» نیز پذیرفته شده است.^{۲۴} لذا دیوان نیز به امکان وقوع این جرم از طریق رسانه‌های جمعی اعتبار بخشید.

این اعتباربخشی دیوان به امکان ارتكاب تحریک به نسل‌زدایی از طریق رسانه‌های سنتی مثل رادیو، بی‌شک قابل تعمیم به رسانه‌های نوظهور مانند فیس‌بوک نیز است؛ زیرا تصمیم دیوان، بر مبنای ویژگی‌های رادیو بوده است که این خصوصیات در فیس‌بوک نیز قابل مشاهده می‌باشد. برای مثال پخش یک خبر یا یک دستور نفرت‌انگیز از یک صفحه فیس‌بوکی به مانند پخش سخنرانی آمر از یک ایستگاه رادیویی است؛ چه‌سا مخاطبین رادیو محدودتر از مخاطبین فیس‌بوک نیز می‌باشند. همچنین در عصر ارتباطات دیگر نیازی به حضور شخص در بین جمعیت چند هزار نفره برای تحریک و یا منعشان از انجام یک عمل نیست. به دیگر کلام، فرد با وسیله‌ای مانند فیس‌بوک می‌تواند با بارگذاری یک عکس یا فیلم بر هزاران نفر تأثیر گذاشته و آنها را تحریک به انجام عملی نماید؛ لکن آمر بدون استفاده از وسیله‌ای مانند فیس‌بوک و با حضور فیزیکی در بین مردم، می‌تواند افراد محدودی را به ارتكاب یک عمل تحریک کند؛ اما استفاده از یک حساب کاربری برای پخش پیام‌های تحریک‌آمیز می‌تواند نقش چندین سخنرانی برای گروه‌های گوناگون در وقت‌های متعدد را در زمانی واحد ایفا کند. برای مثال در میانمار، ارتش حساب‌های ترول و نیز صفحاتی به نام افراد مشهور ایجاد کرد، سپس محتوایی نوشتاری، دیداری و ... را در زمان مشخص که بیشترین بازدهی را داشته باشد، در آن صفحات قرار می‌داد. در حالی که صفحات خبری مشهور در ظاهر مطالبی را به افراد مشهور میانماری اختصاص می‌دادند، اما در حقیقت کنترل این صفحات تحت نظر ارتش برای توزیع محتوای دروغین و التهاب‌زا صورت می‌گرفت.^{۲۵} همچنین که، مقامات ارتش، از تعابیر غیرانسانی و برچسب‌زننده علیه روهینگایی‌ها استفاده می‌کردند. افزون بر این حتی اصطلاح «روهینگایی» را رد کرده و اصرار داشتند که روهینگایی‌ها در میانمار وجود ندارند یا به آنها تعلق ندارند.^{۲۶} بر این اساس بود که عاملین نسل‌زدایی چه در جنگ میانمار و چه در جنگ

24. Toby Mendel, Study on International Standards Relating to Incitement to Genocide or Racial Hatred, For the UN Special Advisor on the Prevention of Genocide, April 2006, 8

25. Paul Mozur, A Genocide Incited on Facebook, With Posts from Myanmar's military, Nytimes, 15, October, 2018, <https://www.nytimes.com/2018/10/15/technology/myanmar-facebook-genocide.html>.

26. Cited by Neriah Yue, "The "Weaponization" of Facebook in Myanmar: A Case for Corporate Criminal Liability", Hastings Law Journal, Volume 71, Issue 3 (2020), 820

رواندا برای انتشار نفرت قومی و تحریک شهروندان به نسل‌زدایی بر وسایل ارتباط جمعی به عنوان ابزاری قدرتمند با بازدهی فوق‌العاده بالا حساب ویژه‌ای باز کردند.

۲- فیس‌بوک بزه‌کار

طبق آنچه گذشت، بین رسانه‌ها و شهروندان در زمینه تولید اخبار نوعی تعامل وجود دارد. به گونه‌ای که هم آنها در وقوع جرایم متفاوت و سوق شهروندان به ارتکاب جرم نقش محوری ایفا می‌کنند و هم مردم جامعه، آنها را به سمت بازتاب موضوعات خاص و نیز پوشش اخبار گوناگون هدایت می‌کنند. پس از اثبات این موضوع، این بخش بر آن است تا نقش فیس‌بوک را در تحقق بزه تحریک به نسل‌زدایی در جنگ داخلی میانمار بررسی کند.

پس از گذشت دو دهه از نسل‌زدایی در رواندا، در میانمار هم اتفاقی مشابه رخ داد. در میانمار صاحبان قدرت، بوداییان را علیه مسلمانان شوراندند و منجر به کشته شدن خیل عظیمی از جمعیت مسلمانان و آوارگی آنها گشتند. یکی از تفاوت‌های دو نسل‌زدایی اخیر در تغییر گونه رسانه از رادیو به فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی بود. در جنگ میانمار، به دلیل پیشرفت چشمگیر رسانه‌های جمعی در گذر زمان، نظامیان به جای رادیو، از فیس‌بوک، برای تحقق اهداف شوم خود استفاده کردند. زیرا دسترسی مردم به فیس‌بوک نسبت به رادیو آسان‌تر و فراگیرتر و نیز قدرت و بازدهی فیس‌بوک در انتقال اخبار و افکار در مقابل رادیو به مراتب بیشتر بود. هر یک از ویژگی‌های اخیر می‌تواند تأثیر شایان توجهی در بسیج و انسجام اجتماعی و نیل به اهداف گردانندگان گروه‌های سیاسی، مذهبی، اجتماعی داشته باشد.^{۲۷} گسترش استفاده از فضای مجازی و به تبع شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک در سال‌های اخیر به طور محسوسی افزایش یافته است. به گونه‌ای که به اعتقاد برخی با این روند، به‌زودی رسانه‌های جمعی سنتی مانند رادیو در زمینه‌های مختلف از صحنه روزگار کنار خواهند رفت.^{۲۸} همان‌طوری که در میانمار محبوب‌ترین و در دسترس‌ترین وسیله فیس‌بوک بود؛ خصایصی که در رواندا به رادیو اختصاص داشت.

۲۷. نعمت‌الله فاضلی، محمد سلطانی‌فرو و حجت‌الله عباسی، «مزیت‌ها و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی برای گروه‌های تروریستی (مطالعه موردی: استفاده گروه داعش از توئیتر و فیس‌بوک)»، مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۳(۱۲) (۱۳۹۶)،

۲۸. کیانوش کریمی و جلال غفاری‌قدیر، «مدل تأثیرگذاری بر افکار عمومی در فضای مجازی به کمک قابلیت‌های بازی‌وارسازی»، مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۵(۱۷) (۱۳۹۸)، ۱۴۰.

طبق آمار در دسترس ۱۸ میلیون میانماری، حساب کاربری در فیس‌بوک دارند.^{۲۹} این قدرت به اندازه‌ای بود که کارشناسان حقوق بشر سازمان ملل متحد در ماه مارس در مورد خشونت در میانمار نتیجه گرفتند که فیس‌بوک در آواره شدن صدها هزار مسلمان روهینگایی نقش اصلی را ایفا کرده است.^{۳۰} مسأله‌ای که ارتباط مستقیمی با موضوع «هراس اخلاقی»^{۳۱} دارد. مفهوم پیش‌گفته به معنای حساسیت زیاد و در نتیجه واکنش غالباً غیرمنطقی و شدید شهروندان به بعضی از موضوعات اجتماعی است که نوعاً به عنوان تهدید نظم اجتماعی معرفی می‌شوند. در این میان، نمی‌توان از نقش رسانه‌ای مانند فیس‌بوک و حساب‌های فعال در آن در ایجاد هراس اخلاقی به سادگی عبور کرد. زیرا آنها با برجسته‌سازی؛ نه‌تنها مسائلی را برای جامعه مهم جلوه می‌دهند بلکه از طریق قرار دادن زاویه خاص خبری یا چرخش خبری روی موضوعاتی اختیاری، چهارچوب نگرش و زاویه دید شهروندان به آن مسأله را نیز مشخص می‌کنند.^{۳۲} برای نمونه؛ حساب‌های کاربری در فیس‌بوک با جنجال آفرینی و شایعه‌پراکنی به آشوب‌های اخلاقی دامن می‌زنند و خواسته یا ناخواسته هراس اخلاقی را به وجود می‌آورند؛ البته هراس اخلاقی صرفاً در ترس آفرینی از موضوعی خاص در جامعه خلاصه نمی‌شود بلکه این پدیده منجر به آن می‌شود که در اکثر موارد، پاسخ نامتناسب و نابرابری از سمت جامعه به آن پدیده داده شود؛ پس می‌توان نتیجه گرفت، ایجاد نگرانی، اغراق در موضوعی خاص، شعله‌ور کردن آتش کینه و نفرت و پاسخی نامناسب از ویژگی‌ها و پیامدهای این پدیده می‌باشد.^{۳۳} برای مثال حساب کاربری‌ای در فیس‌بوک برگزاری مراسم‌های مذهبی مسلمانان را عاملی در جهت همه‌گیری ویروس کوئید ۱۹ در جهان خواند.^{۳۴} همچنان که در حسابی دیگر اسلام و مسلمانان را یک تهدید جهانی برای بودیسم خواند که رفع این خطر صرفاً با پاک‌سازی نژادی و قومیتی آنها امکان‌پذیر است. مثال دیگر، به داستان دروغین تجاوز یک مسلمان به زن بودایی در یکی از حساب‌های کاربری در فیس‌بوک مربوط می‌شود.^{۳۵}

29. Mozur, op.cit.

۳۰. انتخاب. «فیس‌بوک ارتش میانمار را خلع سلاح کرد / مسدودی صدها صفحه نظامی و دولتی که علیه مردم «روهینگیا» فعالیت می‌کردند»، پایگاه خبری تحلیلی انتخاب، دسترسی در ۲۸، آذر، ۱۳۹۷، <https://www.entekhab.ir/fa/news/447399/>

31. Moral Panic

۳۲. اردشیر زابلی‌زاده، جنگ روایت‌ها (تهران، مرکز تحقیقات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳)، ۲۳-۲۴.
۳۳. علی حسین نجفی ابرندآبادی و سیدمهدی سیدزاده ثانی، «رژیم بین‌المللی هراس اخلاقی: نقش رسانه»، مجله تحقیقات حقوقی ۸ (۱۳۹۱): ۲.

34. Forum-Asia, op.cit., 7

35. Mozur, op.cit.

که منجر به افزایش چشمگیر آتش جنگ شد. از دیگر نمونه‌های هراس اخلاقی می‌توان به بارگذاری بیش از هزاران عکس، فیلم، نظر، متن در فیس‌بوک، با موضوع تحقیر جمعیت مسلمانان میانمار به وسیله تشبیه آنها به حیوانات و حشرات که باید همه جامعه در کنار هم، برای خلاصی از شر آنها تلاش کنند؛ اشاره کرد.^{۳۶}

همچنین یکی دیگر از مواردی که می‌تواند منجر به رشد هراس اخلاقی شود، جریان‌سازی رسانه‌ای است. جریان‌سازی به مفهوم عام، بر تعقیب هدف به وسیله شخص یا اشخاصی با ابزارهای مختلفی، در طول فرآیندهای خاص دلالت دارد. حال این فرآیند می‌تواند بر خیر و صلاح شخص، گروه یا جامعه‌ای مبتنی باشد، یا برای تحقیر و نابود کردن آنها به کار رود. بنابراین وقتی رسانه‌هایی مانند فیس‌بوک، ابزارهای مختلفی را به کار می‌برند تا بر مخاطب خود تأثیر بگذارند و به هدفی خاص دست یابند، اقدام به جریان‌سازی کرده‌اند.^{۳۷} برای نمونه؛ رسانه‌های دولتی میانمار مانند «جی‌ان‌ال‌ام»^{۳۸} و روزنامه‌های چاپی با نادیده گرفتن نسل‌زدایی، بدرفتاری‌های سیستماتیک، نقض حقوق بشر علیه مسلمانان، مناطق مسلمان‌نشین را تحت تسلط تروریست‌ها خوانده و با جریان‌سازی علیه مسلمانان، این مطلب را به مخاطب القا کردند که آنها در حال انجام عملیات‌های تروریستی هستند. همچنان که خشونت‌های غیرانسانی علیه مسلمانان را برای محافظت از دین، نژاد و کشور میانمار توجیه می‌ساختند.^{۳۹} جریان‌سازی رسانه‌ای به اندازه‌ای گسترده بود که محققین دانشگاه کوئین مری لندن در جریان نسل‌زدایی، اقدامات رسانه‌ای ارتش میانمار با استفاده از فیس‌بوک را «شمارش معکوس برای نابودی» توصیف کردند.^{۴۰} بنابراین به مانند قضیه رواندا، نقش رسانه البته این بار فیس‌بوک و نه رادیو در تحریک نسل‌زدایی میانمار نیز محرز است.

۳- تشدید کیفر سوء استفاده‌کنندگان از فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی

همان‌طور که گذشت، تلاش‌ها در جهت تحریک به نسل‌زدایی در میانمار اغلب توسط نظامیان وابسته

36. Stecklow, op.cit.

۳۷. آذربخش، ۱۳۹۲ به نقل از سیاوش صلواتیان، مصیب علی‌اکبر زاده آرانی و عباس ناصری‌طاهری، «مطالعه تطبیقی عملکرد رسانه‌های جمعی در جریان‌سازی رسانه‌های اجتماعی از خبر فوت مرتضی پاشایی»، مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۴(۱۵) (۱۳۹۷)، ۱۸۲.

38. GNLM

39. Forum-Asia, op.cit., 7

40. Penny Green, MacManus, Thomas and de la Cour Venning, Alicia. Countdown to annihilation: Genocide in Myanmar (London: International State Crime Initiative, 2015), 54

به دولت و به وسیله فیس‌بوک منتشر می‌شد. لذا عموم مردم به دلیل اعتماد به افراد مذکور و نیز اخبار منتشره از این شبکه اجتماعی مرتکب نسل‌زدایی علیه مردم بی‌گناهی شدند که از سوی اشخاص مورد اشاره به عنوان دشمن، عنصر نامطلوب، تروریست، اهریمن و غیره معرفی شده بودند. لذا شایسته است، استفاده از این ابزار، عاملی در جهت تشدید مجازات مرتکبین چنین جنایات شنیعی به حساب آید. همان‌طور که استناد به اصل تناسب، تلاش برای تحقق عدالت، برقراری توازن میان جرم و مجازات، مؤید سخن پیشین هستند.^{۴۱} این مقصود با وضع کیفیات مشدده و مخففه در مرحله کیفردهی محقق می‌شود؛ زیرا به هر حال نایبستی به تمامی مرتکبین جرایم از جمله جنایات بین‌المللی به یک چشم نگریست؛ چرا که تفاوت نهادن بین مجرمی که رفتار مجرمانه‌اش پیامدها و آثار سنگینی بر جای گذاشته و مجرمی که رفتار ارتكابی‌اش ویژگی‌های اخیر را نداشته، ضروری است.

با این حال در اساسنامه‌های دادگاه‌های اختصاصی مانند رواندا و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی آشکارا به کیفیات مشدده و گونه‌شناسی آن اشاره نشده است؛ لکن شاید از مواد مختلف بتوان به طور کلی توجه به تشدید کیفر در زمان صدور احکام را برداشت کرد. برای مثال، در بند نخست ماده ۷۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی مقرر شده است: «در هنگام صدور حکم، دیوان موظف است، مطابق آیین‌نامه دادرسی و ادله، عوامل مختلف از جمله اهمیت، شدت جرم و همچنین اوضاع و احوال محکوم‌علیه را در نظر بگیرد...». مشابه ماده اخیر در مواد ۲۳ و ۲۴ اساسنامه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی یوگوسلاوی و رواندا مورد توجه قرار گرفته شده بود؛ بدین شرح که: «در زمان تحمیل کیفر، شعبه بدوی، عواملی همچون شدت جرم ارتكابی و وضعیت شخصی محکوم‌علیه را مدنظر قرار خواهد داد...».

با آنکه مواد اخیر در رابطه با جهات کیفیت مشدده از شفافیت لازم برخوردار نیستند اما نمی‌توان از این عدم شفافیت، فقدان توجه را برداشت کرد. زیرا به نظر می‌رسد دلیل این امر (عدم احصاء کیفیات مخففه و مشدده)، گونه‌های پرشمار کیفیات مخففه و مشدده در پرونده‌های کیفری بین‌المللی باشد. بنابراین قانون‌گذاران با اعطای اختیار کلی و بیان عباراتی مانند «شدت جرم»، «وضعیت شخصی محکوم‌علیه»، اختیار تخفیف و تشدید کیفر را به قضات اعطا کرده‌اند. بر این اساس در پرونده‌های گوناگونی، توجه به کیفیات مشدده به چشم می‌خورد. برای مثال در پرونده تادیچ در دیوان کیفری بین‌المللی یوگوسلاوی شعبه بدوی معتقد است که باید به هولناکی جنایت ارتكابی و اهمیت نقش متهم در تحقق آنها، به دیده

۴۱. بهزاد رضوی‌فرد، «کیفیات مشدده در فرآیند کیفردهی جنایات بین‌المللی»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری ۲(۶) (۱۳۹۳)، ۷۰.

کیفیات مشدده نگریست.^{۴۲} همچنین در پرونده دیگری در دیوان کیفری بین‌المللی رواندا «استفاده از ابزارهای خشونت‌بار و ضدانسانی» به مثابه کیفیت مشدده تلقی شده است.^{۴۳} لذا مقوله کیفیت مشدده در پرونده‌های کیفری بین‌المللی، موضوعی غریب نیست.

در رابطه با این مسأله که آیا در دیوان کیفری بین‌المللی رواندا استفاده از رسانه در جهت تحریک به نسل‌زدایی از کیفیت مشدده برشمرده شده است یا خیر؛ پاسخ مثبت است. اثبات‌کننده ادعای اخیر، مطالعه رأی پرونده روگیو است. در حکم اخیر قضاات دیوان، آشکارا تحریک به ارتکاب نسل‌زدایی از طریق رسانه را جزء کیفیت مشدده ذکر کردند.^{۴۴} نظر اتخاذ شده توسط قضاات دیوان قابل تحسین است زیرا روگیو با سوء استفاده از منصب خود در جهت تحریک به نسل‌زدایی اقدام کرده است. روگیو شهروندی عادی نبوده است که اتفاقاً ایستگاه رادیویی به دست وی بیفتد و از این طریق مردم را به نسل‌زدایی تحریک کند؛ بلکه او با علم و آگاهی نسبت به بازدهی بالای نفرت‌پراکنی و تحریک به نسل‌زدایی از طریق ایستگاه رادیویی و اعتماد عمومی مردم به اخبار منتشره از آن، دست به چنین اقدامی زده است. این اثربخشی به اندازه‌ای بود که «گرگوری گوردون»^{۴۵}، دادستان دیوان کیفری بین‌المللی رواندا، اظهار داشت که اگر رادیو تلویزیون آزاد میل کولین وجود نداشت، هرگز نسل‌زدایی اتفاق نمی‌افتاد و یا حداقل تعداد کمتری افراد بی‌گناه کشته می‌شدند.^{۴۶} لذا قضاات دیوان پس از شناسایی کیفیت مشدده اخیر، به آن در تشدید محکومیت نیز ترتیب اثر دادند؛ تا به این طریق بین وی که از طریق ایستگاه رادیویی چندین هزار هوتو را تحریک به نسل‌زدایی چند صد هزار توتسی کرده و شخص عادی که با تحریک چند نفر به نسل‌زدایی موجبات قتل عام افراد محدودی را فراهم کرده، تمایز قائل شدند.

البته نکته ظریف در رأی اخیر، عدم توجه قضاات دیوان به «منصب رسانه‌ای» روگیو بود. به دیگر سخن، با آنکه قضاات پرونده، تحریک مردم به نسل‌زدایی از طریق رسانه را محقق و نیز از عوامل مشدده ذکر کردند لکن به «شغل» وی به طور خاص توجه نکردند؛ پس تشدید کیفر روگیو نه از باب «کارمند رسانه» بلکه از باب «تحریک به نسل‌زدایی از طریق رسانه» بود. می‌توان مورد اخیر را ایراد رأی دانست زیرا به هرحال وی، از قدرت و امکانات در اختیار داشته؛ در جهت نیل به مقاصد شوم استفاده کرده است

42. Dusko Tadic, ICTY, Judgement and sentence, Trial Chamber, 1997, 32.

43. Obed Ruzindana, ICTR, Judgement and sentence, 1999, 10.

44. Georges Ruggiu, ICTR, Judgement and Sentence. 2000, 12

45. Gregory Gordon

46. Susan Benesch, "The New Law of Incitement to Genocide: A Critique and a Proposal", dangerous speech, (April 2009), 2.

از این رو شایسته بود که سوء استفاده از جایگاه و منصب توسط روگیو نیز از جمله کیفیات مشدده برشمرده می‌شد.

در رابطه با نسل‌زدایی در میانمار نیز باید میان افرادی که از طریق فیس‌بوک تحریک به نسل‌زدایی کرده‌اند و دیگر محرکان نسل‌زدایی تفاوت قائل شد. زیرا تبعات و دایرهٔ تحریک از طریق رسانه‌ای مانند فیس‌بوک با میلیون‌ها کاربر به مراتب بیشتر از غیر آن است. همچنین مردم به خبرهای پخش شده از رسانه بیشتر اعتماد می‌کنند؛ بالأخص زمانی که مطالب و موضوعات از سوی افراد مورد وثوق مانند نظامیان منتشر شود. همچنین تحریک به نسل‌زدایی از طریق فیس‌بوک تلقی سوء استفاده از قدرت نیز می‌باشد. پس شایسته است، مراجع رسیدگی‌کننده به پرونده‌های جنایات بین‌المللی در میانمار هم تحریک به نسل‌زدایی از طریق رسانه و هم به سوء استفاده از قدرت به عنوان دو کیفیت مشدده مستقل نگاه کرده و آنها را در صدور رأی در نظر داشته باشند.

۴- ظرفیت‌سنجی حقوق کیفری بین‌الملل در تعیین مسؤلیت کیفری برای فیس‌بوک

پس از تبیین نقش فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی و نیز امکان وقوع جرم اخیر از طریق آن؛ این قسمت در پی پاسخ به این پرسش است که آیا می‌توان در حقوق کیفری بین‌الملل، برای رسانه‌ای مانند فیس‌بوک به واسطه نقش مؤثرشان در ارتکاب بزه تحریک به نسل‌زدایی در جنگ‌های داخلی میانمار، مسؤلیت کیفری در نظر گرفت یا خیر. به نظر می‌رسد پاسخ به این پرسش برخلاف ظاهرش آسان نیست و صرفاً در گرو پذیرش مسؤلیت کیفری اشخاص حقوقی خلاصه نمی‌شود؛ زیرا باید به این سؤال در پرتو اهداف مراجع رسیدگی‌کننده به پرونده‌های حقوق کیفری بین‌الملل پاسخ داد. پیش از پاسخ به پرسش اخیر باید در نظر داشت که شمار قابل توجهی از کشورهای دنیا، به دلیل نقش غیرقابل انکار اشخاص مذکور در دگرگونی‌ها و تغییرات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و نیز مداخلهٔ گسترده در ارتکاب جرایم مختلف علیه اشخاص، اموال، امنیت و در نهایت عدم کارایی ضمانت‌اجراهای غیر کیفری در پیشگیری از این‌گونه وقایع، به سمت گسترش دامنه مسؤلیت کیفری به حوزه اشخاص حقوقی رفته و هویتی مستقل برای آنها قائل شده‌اند.^{۴۷} متعاقب آنچه ذکر شد، نقش رسانه‌ها به عنوان شخصیت

۴۷. محسن شریفی، «مسؤلیت کیفری اشخاص حقوقی در نظام کیفری ایران و فرانسه»، دوفصلنامه‌ی دیدگاه‌های حقوق قضایی ۷۵ و ۷۶ (۱۳۹۵)، ۸۱.

حقوقی در ارتکاب جرایم می‌تواند در اشکال مختلفی مانند مباشرت، مشارکت و معاونت به منصفه ظهور برسد. بر همین اساس، رسانه‌ها در قبال ضرر و زیان‌های وارده ناشی از پخش برنامه‌هایشان مسؤول هستند.^{۴۸}

برای نمونه بررسی قوانین مصوب جمهوری اسلامی ایران نیز مؤید این مطلب است که مقنن به عنوان قاعده‌ای عام که بی‌شک قابل تسری به رسانه نیز می‌باشد، مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی را پذیرفته است. نکته‌ای که در ماده «۲۰»^{۴۹} قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ بیان شده است. در ماده اخیر به صراحت به تفکیک مسؤولیت کیفری اشخاص حقیقی و حقوقی اشاره کرده است. بنابراین طبق مقرر اخیر، مجازات شخص حقیقی و یا حقوقی نافی مسؤولیت کیفری دیگری نیست. همچنین به غیر از مقرر مزبور، تدقیق در دیگر قوانین موضوعه حاکی از آن است که مقنن در برخی موارد برای مطبوعات که شکل خاصی از رسانه‌ها هستند، مقرراتی را وضع کرده است. مثبت ادعای اخیر ماده ۶ قانون مطبوعات ۱۳۶۴ است. در ماده اخیر اقدامات متعددی از سوی مقنن از جمله ایجاد اختلاف میان اقشار جامعه، به ویژه از طریق طرح مسائل نژادی و قومی و نیز تحریص و تشویق افراد و گروه‌ها به ارتکاب اعمالی علیه امنیت، حیثیت و منافع جمهوری اسلامی ایران در داخل یا خارج، مقرر در بند ۴ و ۵ ماده ممنوع اعلام شده است.

ماده ۲۵ قانون مطبوعات، از ماده ۶ گام را فراتر نهاده و مقرر کرده است: «هر کس به وسیله مطبوعات، مردم را صریحاً به ارتکاب جرم یا جنایتی بر ضد امنیت داخلی یا سیاست خارجی کشور که در قانون مجازات عمومی پیش‌بینی شده است، تحریص و تشویق نماید در صورتی که اثری بر آن مترتب شود، به مجازات معاونت همان جرم محکوم و در صورتی که اثری بر آن مترتب نشود، طبق نظر حاکم شرع بر اساس قانون تعزیرات با وی رفتار خواهد شد». ماده مزبور، تحریص و تشویق به ارتکاب جرم و یا جنایت بر ضد امنیت ملی و بین‌المللی را از مصادیق معاونت به حساب آورده است. البته به نظر می‌رسد

۴۸. سیدرضا هاشمی و علیرضا حسینی، «مسؤولیت مدنی رسانه‌ها»، مجله روابط عمومی ۷۳ (مهر ۱۳۸۹)، ۱۸.
۴۹. ماده ۲۰- در صورتی که شخص حقوقی بر اساس ماده (۱۴۳) این قانون مسؤول شناخته شود، با توجه به شدت جرم ارتكابی و نتایج زیان‌بار آن به یک تا دو مورد از موارد زیر محکوم می‌شود، این امر مانع از مجازات شخص حقیقی نیست:
الف- انحلال شخص حقوقی؛ ب- مصادره کل اموال؛ پ- ممنوعیت از یک یا چند فعالیت شغلی یا اجتماعی به طور دائم یا حداکثر برای مدت پنج سال؛ ت- ممنوعیت از دعوت عمومی برای افزایش سرمایه به طور دائم یا حداکثر برای مدت پنج سال؛ ث- ممنوعیت از اصدار برخی از اسناد تجاری حداکثر برای مدت پنج سال؛ ج- جزای نقدی؛ چ- انتشار حکم محکومیت به وسیله رسانه‌ها.

مقررات قانون مطبوعات صرفاً بر افرادی که به وسیله رسانه‌ها مرتکب جرم می‌شوند، اختصاص دارد و راجع به مسؤلیت شخص حقوقی ساکت است. دلیل این امر را می‌توان عدم توجه نظام‌های حقوقی به اشخاص حقوقی در زمان تصویب قانون دانست؛ خللی که قانون مجازات ۱۳۹۲ آن را رفع کرده است؛ بر این اساس مواد قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در رابطه با مسؤلیت شخص حقوقی مکمل مواد قانون مطبوعات ۱۳۶۴ است.

به غیر از قوانین داخلی، ترتب مسؤلیت کیفری بر رسانه‌ها در دهه‌های اخیر در سطح بین‌المللی نیز به چشم می‌خورد. باور به مسؤلیت کیفری رسانه‌ها بیشتر ریشه در تجربه جامعه بین‌الملل به نقش آنها در وقوع جنایات گوناگون در طول سده اخیر بازمی‌گردد. برای مثال دادگاه «بردانین»^{۵۰} تبلیغات رسانه‌ای را به عنوان عامل اصلی درگیری در بالکان تعیین کرد و بر این باور بود که قبل از وقوع درگیری مسلحانه، «حزب سوسیال‌دموکرات صربستان»^{۵۱} در رسانه‌ها اقدام به اجرای یک جنگ تبلیغاتی کرد که با تأثیر فاجعه‌آمیز بر تمام اقوام، باعث ایجاد ترس و نفرت متقابل و به ویژه تحریک جمعیت صرب بوسنیایی علیه سایر قومیت‌ها شد؛ لذا در مدت زمانی اندک، شهروندانی که قبلاً در کنار هم زندگی مسالمت‌آمیزی داشته به دشمن یکدیگر تبدیل شدند.^{۵۲} مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۴۷ قطعنامه شماره ۱۱۰(۱۱) به نام «اقداماتی علیه تبلیغات و محرک‌های جنگ جدید»^{۵۳} را به تصویب رساند. در قطعنامه اخیر، در تمامی کشورهای دنیا، هر شکلی از تبلیغات که تهدیدکننده صلح بین‌المللی بوده و یا آن را به خطر انداخته و تحریک به جنگ و تجاوز نماید، ممنوع شده است. با این حال، تاکنون تعریفی از «تبلیغات» که مورد موافقت اعضای جامعه بین‌الملل قرار گیرد، ارائه نشده است.^{۵۴} تصویب قطعنامه‌هایی از این دست، ناشی از درک جامعه بین‌الملل از قدرت تبلیغات رسانه‌ای است. باور به این قدرت تا جایی پیش رفته است که از چند دهه پیش مارشال مک‌لوهان^{۵۵} پیش‌بینی کرده است که منشأ جنگ‌های آینده با تسلیحات نظامی نخواهند بود، بلکه سرچشمه آنها، القای تصورات مختلف به مردم جهان است

50. Brđanin

51. SDS)Serbian Democratic Party(

52. Wilson, op.cit., 279

53. United Nations General Assembly Resolution no. 110 (11) / 1947. (Measures to be taken against propaganda and inciters of new War(

۵۴. وحیده ترمزی نژاد و بابک ایرتاج، «مسؤلیت مدنی رسانه‌های تصویری «نسبت به پخش برنامه‌های برون‌مرزی»، مجله مطالعات رسانه‌ای (۱)۷ (بهار ۱۳۹۱)، ۹۹.

55. Marshall McLuhan

که رسانه‌های جمعی آنها را بر عهده دارند.^{۵۶}

در رابطه با فیس‌بوک افراد رسمی مختلفی باور به نقش این رسانه در وقوع جنایات گوناگون از جمله تحریک به نسل‌زدایی در جنگ داخلی میانمار دارند. حتی در این رابطه مدیران فیس‌بوک با پذیرش قصور و سهل‌انگاری خویش در رابطه با مقابله با خشونت‌ها و نفرت‌های منتشر شده در فضای مجازی، ضمن معذرت‌خواهی، وعده حل مشکلات را داده‌اند.^{۵۷} بر این اساس فیس‌بوک صدها حساب و صفحه مرتبط با ارتش میانمار که موجب افزایش خشونت و تحریک به نسل‌زدایی شدند را حذف کرده است.^{۵۸} با این حال، باید در نظر داشت فیس‌بوک، به خواست جامعه مدنی میانمار مبنی بر گسترش نظارت بر حساب‌های مختلف جهت جلوگیری از نفرت‌پراکنی در سال‌های ۲۰۱۶ و ۲۰۱۷ میلادی بی‌توجهی کرد و در سال ۲۰۱۸ میلادی پس از ارتکاب ویرانی‌ها و نیز کشتار مردم، کنترل خود را بر محتواهای منتشرشده بیشتر کرد، لذا در اوایل هیچ مکانیسم نظارتی و هشداردهنده‌ای در فیس‌بوک برای مقابله با این موضوع وجود نداشت.^{۵۹}

در این زمینه، «یانگی لی^{۶۰}» یکی از کارشناسان ارشد سازمان ملل متحد در روهینگیا اعلام کرد: «من می‌ترسم که فیس‌بوک در مواجهه با مسلمانان روهینگیا تبدیل به یک جانور درنده شود و از هدف اصلی که برای آن در نظر گرفته شده است به طور کامل دور شود». البته مدیران فیس‌بوک، هرگونه اتهام نسبت به عمدی بودن مشارکت در نسل‌زدایی و جنایات مشابه را رد کرده و آن را نوعی غفلت دانسته‌اند. این شرکت آمریکایی برای اثبات حسن نیت خود به غیر از حذف حساب‌های کاربری خشونت‌زا، بازرسان ویژه خود را به میانمار فرستاده است تا علاوه بر اقدامات مجازی، به صورت عملی وارد میدان شده و از وقوع مشکلات بیشتر پیشگیری کنند.

به غیر از این، افراد و نهادهای دیگر نیز به نقش فیس‌بوک در موضوع مورد بحث واقف هستند. برای نمونه، سازمان ملل متحد، توجّه مسؤولیت به فیس‌بوک در رابطه با نفرت‌پراکنی در سطح جامعه میانمار

۵۶. محمد سلطانی فر، «حقوق بین‌الملل، رسانه‌ها، صلح و امنیت بین‌المللی»، دانشنامه حقوق و سیاست ۱۸ (۱۳۹۱)، ۶۵.

۵۷. انتخاب، پیشین.

58. Nyi Nyi Kyaw, "Facebooking in Myanmar: From Hate Speech to Fake News to Partisan Political Communication", *Iseas Yusof Ishak Institute* 36 (2019), 2

59. Jenny Domino, "Crime as Cognitive Constraint: Facebook's Role in Myanmar's Incitement Landscape and the Promise of International Tort Liability", 52 *Case W. Res. J. Int'l L.* 143 (2020), 183

60. Yangyi Lee

را امری مسلم و بدیهی می‌داند.^{۶۱} همان‌طور که چندی پیش، «مارزوک‌کی داروسمان»^{۶۲} مدیر حقیقت‌یاب سازمان ملل در میانمار اعلام کرد که شبکه اجتماعی فیس‌بوک «نقش تعیین‌کننده» در بحران این کشور و رویدادهای مختلف آن دارد. به اعتقاد وی فیس‌بوک به عنوان یک شبکه مجازی اینترنتی باعث شده است که صدها هزار مسلمان روهینگیایی وطن خود را ترک کنند تا با پناهندگی در کشور همسایه زنده بمانند. همچنین این شبکه مجازی به میزان قابل ملاحظه‌ای روی افزایش تعقیب و اذیت و آزار و شلعه‌ور شدن آتش خشم، نفرت و درگیری تأثیر سوء گذاشته است. از نظر وی نفرت‌پراکنی از طریق سخنرانی، فیلم، عکس و غیره از جمله اتفاقاتی بوده که فیس‌بوک مرتکب آن شده است. به غیر از او، «روبرت هویش»^{۶۳} و «پاتریک بالازو»^{۶۴} محققان دانشگاه «دالھویس»^{۶۵} کانادا که با سازمان ملل همکاری‌های نزدیک دارند، تأثیر فیس‌بوک در گسترش و تشدید اغتشاشات میانمار را به مثابه یک ویروس مخرب تشبیه کرده‌اند. از نظر ایشان این ویروس قدرتمند، مخاطبین را نسبت به مسلمانان روهینگی‌ها دچار نفرت می‌کند. از دیدگاه ایشان، محتوای ضد روهینگیایی به صورت کاملاً سیستماتیک و مدیریت شده و در اشکال مختلف مانند تصویر، متن، اخبار جعلی و مانند اینها انتشار می‌یابد. همچنین مشاهده شده است که به صورت بر خط (آنلاین) کشتار مسلمانان در برخی از حساب‌های فیس‌بوکی جشن گرفته می‌شود.^{۶۶} این شرایط نشان می‌دهد که می‌توان برای فیس‌بوک به مثابه یک شخصیت حقوقی در جنایات محقق‌شده قائل به مسؤلیت بود لذا باید به طور مستقل و کامل مورد بررسی قرار بگیرد؛ زیرا محتوای نمایش‌یافته در آنجا به تبعیض و خشونت در دنیای واقعی منجر شده است.^{۶۷}

با این حال؛ با آنکه، طبق مطالب فوق، نقش شرکت فیس‌بوک در نسل‌زدایی میانمار حداقل در قالب سهل‌انگاری و اهمال محرز است اما با استناد به مفاد موجود، تعیین مسؤلیت کیفری برای فیس‌بوک به مثابه یک شخصیت حقوقی در مراجع کیفری بین‌المللی محل تردید می‌باشد. همان‌طور که مطالعه پرونده روگیو و دیگر پرونده‌های مشابه، مؤید سخن اخیر است. در آرای پرونده روگیو و پرونده‌های مشابه مانند «رسانه»، مجازاتی برای رادیو تلویزیون آزاد میل کولین دیده نمی‌شود؛ با آنکه، قضات پرونده و

۶۱. لطفی، پیشین.

62. Marzuki Darusman

63. Robert Huish

64. Patrick Balazo

65. Dalhousie

۶۶. لطفی، پیشین.

67. Human Rights Council, Rep. of the Indep. Int'l Fact-Finding Mission on Myan., U.N. Doc. A/HRC/39/64, (2018) [hereinafter Report]. § 74

نیز دادستان به نقش پررنگ و غیرقابل انکار ایستگاه رادیویی مزبور در وقوع جنایات بین‌المللی چون تحریک به نسل‌زدایی باور داشته‌اند.^{۶۸} عدم تعیین مسؤلیت کیفری برای رادیو و تلویزیون آزاد میل کولین علی‌حده از سیاست‌سازان آن در راستای اغراض مراجع رسیدگی‌کننده کیفری در سطح بین‌الملل است زیرا هدف این مراجع بررسی مسؤلیت کیفری و تعیین مجازات برای افراد حقیقی است نه اشخاص حقوقی، گروه‌ها و دولت‌ها؛ لذا اقدام عامدانه و هوشمندانه کاملاً مطابق با سیاست‌های دیوان کیفری بین‌المللی رواندا بود. همان‌طور که ماده ۶ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی رواندا و نیز ماده ۲۵ اساسنامه دیوان دائمی کیفری بین‌المللی بر مسؤلیت کیفری فردی تأکید دارند. البته باید توجه داشت، همان‌طور که در بند نخست ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی رواندا و ماده ۸۰ دیوان دائمی کیفری بین‌المللی اشاره کرده است؛ عدم رسیدگی دیوان کیفری بین‌المللی رواندا به مسؤلیت کیفری ایستگاه رادیویی مشا‌زالیه به هیچ عنوان نافی اختیار دادگاه‌های داخلی نیست. از این‌رو در صورت عدم رسیدگی دیوان به مسؤلیت کیفری اشخاص حقوقی، دادگاه‌های داخلی، اختیار تعیین مجازات برای اشخاص مذکور را دارند.

نتیجه‌گیری

طبق یافته‌های پژوهش، امکان تحقق دو قید «مستقیم» و «آشکارا» که از عناصر مقوم جرم تحریک به نسل‌زدایی هستند، به وسیله رسانه از جمله رادیو، تلویزیون، فیس‌بوک و غیره وجود دارد. مثبت ادعای پیشین، التفات در ویژگی‌های منحصر به فرد رسانه است. برای مثال سخنرانی از طریق حساب کاربری در فیس‌بوک، به همان اندازه‌ای مستقیم است که فرد با حضور فیزیکی و ایراد سخنرانی در میان خیل عظیمی از جمعیت، آنها را تحریک به ارتکاب نسل‌زدایی کند. همچنان‌که بارگذاری فیلم‌ها و تصاویر در یک حساب فیس‌بوک در جهت تحریک به نسل‌زدایی افراد می‌تواند همان‌قدر مستقیم باشد که مرتکب با حضور در بین افراد آنها را مستقیماً تحریک به آن جرم کند. لذا همان‌طور که دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده آکایسو اشاره می‌دارد؛ وسیله تحریک به نسل‌زدایی از اهمیتی برخوردار نیست بلکه مهم تحقق دو قید اخیر است که می‌تواند به هر شکلی صورت پذیرد. در رابطه با نقش فیس‌بوک در تحریک به نسل‌زدایی باید به این نکته توجه داشت که نمی‌توان با یک برداشت ساده‌انگارانه و سطحی، صرفاً با یک نگاه یک‌سویه رسانه را مؤثر بر افکار عمومی دانست. به بیان دیگر، در توجه به نقش فیس‌بوک در تحقق

68. Ruggiu, op.cit., 35

بزه یاد شده باید قائل به یک تعامل بین رسانه و شهروندان بود. یعنی آنکه نمی‌توان از خشونت‌خواهی بودایی‌ها در میانمار که نقش اساسی در جهت‌دهی به رسانه‌ها در پوشش و بازنمایی اخبار داشتند، به سادگی عبور کرد؛ زیرا اگر آنها انگیزه و یا میلی برای ایجاد تنش و درگیری نداشتند، به یقین رسانه‌ها اخبار مرتبط را به گونه‌ای دیگر پوشش می‌دادند. پس رژیم مصرف رسانه‌ای شهروندان نقش بسزایی در تعیین آنچه رسانه‌ها پوشش می‌دهند، دارد.

دو مسأله در رابطه با نقش فیس‌بوک در تحریک به بزه نسل‌زدایی حائز اهمیت است؛ نخست، لزوم تشدید مسؤولیت کیفری افرادی که از طریق فیس‌بوک مرتکب بزه تحریک به نسل‌زدایی شده‌اند. مدعای سخن پیشین اعتماد عمومی به رسانه‌ها و اخبار منتشره از آنهاست؛ مخصوصاً زمانی که به مانند جنگ داخلی میانمار، این اطلاعات از سوی افراد وابسته به حکومت منتشر شود. مسأله مزبور در رأی دیوان کیفری بین‌المللی رواندا در پرونده روگیو از جمله کیفیات مشدده ذکر شده است. البته نکته مغفول مانده در نگاه قضات دیوان، عدم التفات در شغل روگیو بود. به دیگر سخن قضات دیوان با روگیو به مانند یک هوتوی متعصب که اتفاقاً از اصحاب رسانه نیز بوده است، برخورد کردند نه آنکه وی را یک هوتوی صاحب قدرت (کارمند رسانه) که از مقام و جایگاه خود سوء استفاده کرده است، به حساب آورند. ایرادی که امید است در هنگام صدور احکام پرونده‌های جنگ داخلی میانمار توسط مراجع کیفری بین‌المللی مرتفع شود؛ دومین مورد؛ عدم امکان تعیین مسؤولیت کیفری با استناد به قوانین و مقررات موجود برای «فیس‌بوک» است. همان‌طور که دیوان کیفری بین‌المللی رواندا مجازاتی برای ایستگاه رادیویی «راديو تلویزیون آزاد میل کولین» علی‌حده از سیاست‌سازان آن تعیین نکرد. دلیل این مسأله را باید در مهم‌ترین هدف مراجع کیفری بین‌المللی یعنی محاکمه افراد حقیقی دانست. با این حال با استناد به مفاد اساسنامه دیوان‌های کیفری بین‌المللی، عدم وضع مسؤولیت کیفری برای اشخاص حقوقی مانع از محاکمه آنها توسط محاکم داخلی نیست.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- آدمی، علی و نکویی، سیداحمد. «نقش و جایگاه رسانه در راهبرد گروه‌های سلفی جهادی و تأثیر آن بر خاورمیانه». مجله مطالعات رسانه‌های نوین ۴(۱۳)(۱۳۹۷): ۲۹۳-۳۲۵.
- آذربخش، سید علی محمد. درآمدی بر نقش رسانه‌ها در جریان‌سازی. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما، ۱۳۹۲.
- انتخاب. «فیسبوک ارتش میانمار را خلع سلاح کرد / مسدودی صدها صفحه نظامی و دولتی که علیه مردم «روهینگیا» فعالیت می‌کردند»، پایگاه خبری تحلیلی انتخاب، در دسترس در تاریخ ۲۸، آذر، ۱۳۹۷ به نشانی: <https://www.entekhab.ir/fa/news/447399/>
- برزرگ‌زاده، عباس و خدارحم محمودپور. «اصول و مبنای حاکم بر تبلیغات رسانه‌ای از منظر حقوق بین‌الملل». فصلنامه تازه‌های حقوقی و مجله حقوقی (۱۱)(۱۳۹۵): ۱-۱۶.
- ترزومی‌نژاد، وحیده و بابک ایرانتاج. «مسئولیت مدنی رسانه‌های تصویری «نسبت به پخش برنامه‌های برون‌مرزی»». مجله مطالعات رسانه‌ای (۱۷)(بهار ۱۳۹۱): ۱۰۵-۱۱۳.
- مک کویبل، دنیس. درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، ترجمه پرویز اجلالی. تهران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۵.
- رضوی‌فرد، بهزاد. «کیفیات مشدده در فرآیند کیفی‌دهی جنایات بین‌المللی». فصلنامه پژوهش حقوق کیفری (۶)(۱۳۹۳): ۶۹-۸۹.
- زابلی‌زاده، اردشیر. جنگ روایت‌ها. تهران، مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
- سادات، احمد. «تعامل کانال تلویزیونی العالم با مخاطبان از طریق فیس‌بوک». مجله مطالعات رسانه‌های نوین (۶)(۱۳۹۵): ۲۵-۵۶.
- سلطانی‌فر، محمد. «حقوق بین‌الملل، رسانه‌ها، صلح و امنیت بین‌المللی». دانشنامه حقوق و سیاست ۱۸ (۱۳۹۱): ۶۱-۸۰.
- شریفی، محسن. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در نظام کیفری ایران و فرانسه». دوفصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی ۷۵ و ۷۶ (۱۳۹۵)، ۸۱-۱۱۶.
- صلواتیان، سیاوش، مصیب علی اکبر زاده آرانی و عباس ناصری‌طاهری. «مطالعه تطبیقی عملکرد رسانه‌های جمعی در جریان‌سازی رسانه‌های اجتماعی از خبر فوت مرتضی پاشایی». مجله مطالعات رسانه‌های نوین (۱۵)(۱۳۹۷): ۱۷۵-۲۱۲.
- فاضلی، نعمت‌الله، محمد سلطانی‌فر و حجت‌الله عباسی. «مزیت‌ها و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی برای گروه‌های تروریستی (مطالعه موردی: استفاده گروه داعش از توئیتر و فیس‌بوک)». مجله مطالعات رسانه‌های نوین (۱۲)(۱۳۹۶): ۱-۲۹.
- کریمی، کیانوش و جلال غفاری‌قدیر. «مدل تأثیرگذاری بر افکار عمومی در فضای مجازی به کمک قابلیت‌های بازی‌وارسازی». مجله مطالعات رسانه‌های نوین (۱۷)(۱۳۹۸): ۱۳۷-۱۷۲.
- لطفی، میثم. «سازمان ملل با بررسی‌های خود اعلام کرد: فیس‌بوک مهم‌ترین عامل نسل‌زدایی مسلمانان میانمار»، تارنمای خبری ایران‌آنلاین، در دسترس در تاریخ ۲۴، اسفند، ۱۳۹۶ به نشانی <http://www.ion.ir/news/338685/>.
- لیتل جان، استیفن. نظریه‌های ارتباطات. ترجمه مرتضی نوربخش و سیداکبر میرحسینی. تهران، جنگل، ۱۳۸۴.

- نجفی ابرندآبادی، علی‌حسین و سیدمهدی سیدزاده ثانی. «رژیم بین‌المللی هراس اخلاقی: نقش رسانه». مجله تحقیقات حقوقی ۸ (۱۳۹۱): ۱۳۷-۱۷۶.

- هاشمی، سیدرضا و علیرضا حسینی. «مسئولیت مدنی رسانه‌ها». مجله روابط عمومی ۷۳ (۱۳۸۹): ۱۸-۲۵.
(ب) منابع خارجی

- Benesch, Susan. "The New Law of Incitement to Genocide: A Critique and a Proposal", *dangerous speech*, (April 2009): 1- 10.
 - Domino, Jenny. "Crime as Cognitive Constraint: Facebook's Role in Myanmar's Incitement Landscape and the Promise of International Tort Liability", 52 *Case W. Res. J. Int'l L.* 143 (2020).
 - Forum-Asia. "Pervasive Hate Speech and the Role of Facebook in Myanmar", 2020, <https://www.forum-asia.org/uploads/wp/2020/11/Pervasive-Hate-Speech-and-the-Role-of-Facebook-in-Myanmar.pdf>
 - Green, Penny. MacManus, Thomas and de la Cour Venning, Alicia. *Countdown to annihilation: Genocide in Myanmar*. London: International State Crime Initiative, 2015.
 - Greer, Chris. *Crime and Media: Understanding the Connections, Criminology*. 3rd edition. Oxford: Oxford University Press, 2013.
 - Lee, Ronan. (2019). "Extreme Speech in Myanmar: The Role of State Media in the Rohingya Forced Migration Crisis". *International Journal of Communication* 13 (2019): 3203- 3224.
 - Mendel, Toby. Study on International Standards Relating to Incitement to Genocide or Racial Hatred, For the UN Special Advisor on the Prevention of Genocide, April 2006.
 - Mozur, Paul. A Genocide Incited on Facebook, With Posts from Myanmar's military, *Nytimes*, 15, October, 2018, <https://www.nytimes.com/2018/10/15/technology/myanmar-facebook-genocide.html>.
 - Kyaw, Nyi Nyi. (2019). "Facebooking in Myanmar: From Hate Speech to Fake News to Partisan Political Communication", *Iseas Yusof Ishak Institute* 36(2019): 1-10.
 - Stecklow, Steve. Why Facebook is losing the war on hate speech in Myanmar, *Reuters*, 15, August, 2018, <https://www.reuters.com/investigates/special-report/myanmar-facebook-hate>.
 - Verwimp, Philip. "Machetes and Firearms: the Organisation of Massacres in Rwanda." *Journal of Peace Research* 43(1) (2006): 5-22.
 - Wilson, Richard A. "Inciting Genocide with Words." *Michigan Journal of International Law* 36(2) (2015): 227- 320.
 - Yue, Neriah. "The "Weaponization" of Facebook in Myanmar: A Case for Corporate Criminal Liability". *Hastings Law Journal* 71(3)(2020): 813-844.
- Cases:
- Akayesu, Jean Paul. ICTR, Judgement and Sentence, 1998.
 - Ruggiu, Georges. ICTR, Judgement and Sentence. 2000.
 - Ruzindana, Obed. ICTR, Jugement and sentence, 1999.
 - Tadic, Dusko. ICTY, Jugement and sentence, Trial Chamber, 1997.